

ВИТОКИ ГОНЧАРНОГО ВИРОБНИЦТВА ІІІ—ІV ст. н. е. У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Стаття присвячена обґрунтуванню гіпотези про безпосередню участь римських провінційних майстрів у впровадженні гончарного виробництва у варварських народів Центральної та Східної Європи.

Поява гончарського круга та двоярусних гончарних горнів, що завжди виступають у комплексі, а отже виробництво кружального посуду є одним із найвидатніших явищ, що знаменує глибокі культурні та суспільні зміни, які відбулися у варварському середовищі на теренах Центральної та Східної Європи в пізньоримський час.

Гончарство пізньоримського часу вражає масштабністю самого явища, а посуд, виготовлений на гончарському крузі швидкого обертання, своєю технічною довершеністю та стилістичною одноманітністю.

Отже, питання про час та джерело впровадження гончарного виробництва у носіїв тієї чи іншої археологічної культури, а також, причини, що сприяли його утвердженню саме в цей період набуває особливого значення.

Потрібно зауважити, що в деяких районах Центральної та Східної Європи виробництво гончарного посуду спорадично існувало і в більш ранні періоди. Такою була область Верхнього Дністра, зайнята в І—ІІ ст. н. е. липицьким населенням, яке широко користувалося кружальним посудом власного виробництва. Привертає увагу висока якість та широкий асортимент липицьких кружальних виробів, які власне відтворюють гончарний комплекс кола дакійських культур, сформований в свою чергу на засадах кельтського гончарства¹.

На території Закарпаття кружальний посуд місцевого виробництва широко застосовувався кельтським населенням ще в ІІ—І ст. до н. е. Так, на поселенні Галіш-Ловачка, найбільш репрезентативній пам'ятці кельтської культури Закарпаття, кружальний посуд, представлений різноманітними виробами трьох технологічних груп, значно переважає ліпний². Кружальна кераміка кельтського взірця побутує і на пам'ятках кельто-дакійського горизонту (кінець І ст. до н. е.—початок ІІ ст. н. е.), таких як городище в Малій Копані³.

Виробництво високоякісного кружального посуду, що існує в пізньолатенський час на теренах Польщі, в південній частині Верхньої Силезії, Західній Мало-польщі та Куявах, пов'язано з перебуванням тут кельтського населення. Характерно, що з відходом кельтів з цих територій, що відбувся в період близько рубежу ер, повністю зникає і виготовлення та використання кружального посуду⁴.

Проте, так само як керамічне виробництво липицької культури практично не вплинуло на генезис гончарства ні в культурі карпатських курганів, ні в черняхівській культурі, населення яких зайняло липицьку територію в пізньоримський час (Лівобережжя Дністра стає частиною черняхівського територіального масиву, а на Правобережжі аж до Карпатських відрогів поширюються пам'ятки культури карпатських курганів), існування гончарного посуду в кельтів Закарпаття чи Силезії не мало значення для впровадження гончарного виробництва в середовище пшеворської культури.

Аналіз керамічних матеріалів та хронологічні порівняння не дозволяють вивести гончарне виробництво культур пізньоримського часу на території Центральної та Східної Європи безпосередньо з гончарства, що існувало в середовищі архео-

логічних культур на тій же або близькій території в попередній час. Це різні явища, між якими у всіх наведених випадках наявна більша чи менша хронологічна перерва.

Швидке поширення гончарства на теренах Європи в пізньоримський час обумовлене економічними і соціальними зрушеннями, які відбулися в середовищі варварського населення Європи після Маркоманських війн (167—180 рр.) та корінними змінами у внутрішньому становищі Римської Імперії.

Відомо, що запозичення і повне використання нової техніки вимагає досягнення суспільством певного необхідного економічного і соціального рівня. В протилежному випадку знайомство з новими виробами або новою технікою само по собі не спричиняє їх упровадження в життя суспільства, що перебуває на нижчому рівні розвитку. Так, зокрема, сталося з гончарством.

Очевидно, тільки в пізньоримський час, внаслідок як іманентного розвитку так і, не в останню чергу, завдяки багатостороннім римсько-варварським контактам, у населення Центральної та Східної Європи сформувався економічний базис та соціальна сфера, необхідні для сприйняття та впровадження нової гончарної техніки.

Археологи майже одноставні в тому, що в середовище варварських культур Центральної та Східної Європи гончарство було привнесено ззовні. Це стосується і черняхівської, і пшеворської, і культури карпатських курганів⁵. Найбільш вірогідно що центри, звідки виробництво кружального посуду практично одночасно поширилося серед різноплемінного та різноетнічного населення пізньоримського часу на величезних просторах Європи, знаходилися в римських провінціях.

При порівнянні типів двоярусних гончарних горнів вертикальної конструкції, що в другій чверті I тис. н. е. масово розповсюджуються в Європі, головною причиною виступають особливості влаштування опори для решітки обпалювальної камери, що водночас визначало і різні способи розподілу теплової енергії при випалі посуду. Найбільша кількість знахідок подібних споруд припадає на горни з опорною стінкою, які за своєю конструкцією наслідують кельтські взірці, та горни, в яких опорою решітки з продухами слугував стовп, влаштований в центрі топки, які називають римськими, хоча насправді вони наслідують стару грецьку традицію. Застосування того чи іншого типу гончарного горна могло б вказати на ареал запозичення гончарства носіями тієї чи іншої культури, проте надто широкий.

У всякому разі той факт, що гончарні горни, відкриті на території варварської Європи, мають різну конструкцію, свідчить про те, що джерела поширення гончарства містилися в різних областях римського провінційного світу.

Проте з проблемою становлення гончарства в пізньоримський час на теренах варварської Європи, пов'язана низка питань, які залишаються дискусійними. Серед них — про те, хто власне був початково організатором виробництва кружального посуду в пізньоримському варварському світі та яким був механізм його впровадження. Розмаїтість поглядів дослідників на цю проблему, якщо не враховувати деякі розбіжності, зводиться до двох варіантів. Перший — передбачає запозичення римської технології і зразків для виробництва посуду місцевою людністю⁶, другий — безпосередню участь римських провінційних майстрів⁷.

Упровадження кружальної кераміки, очевидно, починається з кінця II ст. н. е., проте, її масове виробництво на теренах Центральної та Східної Європи припадає на середину і другу половину III ст. н. е. — період відмічений кульмінацією економічної, політичної і воєнної кризи Римської Імперії. Політична та економічна нестабільність, що здолала Римську Імперію в III ст. н. е., ознаменувалися політичною анархією, свавіллям армії та бюрократії, частою зміною імператорів, постійними локальними війнами. Все це мало особливо тяжкі наслідки для провінцій, процвітання яких закінчується. Сепаратизм провінційних правителів та небезпечність шляхів сполучення призвели до втрати торгових зв'язків між провінціями. Християнський письменник III ст. єпископ Кіпріан зазначає, що шляхи зробилися небезпечними від безчинств розбійників, моря наповнилися піратами⁸.

Одним з конкретних проявів економічної кризи III ст. н. е. було розорення ремісничих майстерень та загальне скорочення їх продукції. Потрібно підкреслити, що гончарні майстерні в подунайських провінціях не тільки продовжували працювати в часи Маркоманських війн, але й розширили своє виробництво, продукуючи товари для постачання Римської армії, загони якої постійно пересувалися

у зв'язку з військовими діями поблизу лімесу. Проте вже наприкінці II — на початку III ст. в гончарному виробництві помітні сліди занепаду, що проявляється не тільки в погіршенні якості виробів, але й в різкому скороченні працюючих майстерень⁹.

Занепад ремесла та торгівлі спричинили зубожіння міського населення та викликали спустошення міст, внаслідок масової втечі їх мешканців в сільську місцевість. Є свідчення, що в багатьох випадках при небезпеці на дорогах, дорожнечі транспорту, було вигідніше перевезти всю майстерню, ніж виробляти товари для збуту на широкому ринку¹⁰. Потрібно наголосити, що гончарство було давнім і найбільш розвиненим видом провінційного римського промислового виробництва. Отже, кризова ситуація, що склалася, повинна була в першу чергу відчутно позначитися на гончарному ремеслі.

Надзвичайно важливим є той факт, що на відміну від Італії, де рабська праця переважала у всіх сферах виробництва, в тому числі і в гончарній справі, провінційні гончари в значній, якщо не в основній масі, були вільними¹¹.

Найбільше відомостей щодо характеру праці в провінційному гончарному ремеслі міститься в епіграфічних матеріалах, знайдених на території римської провінції Галії. Археологічні дослідження в головних гончарних центрах Галії дозволили зібрати велику колекцію графіті, марок, клейм та штампів гончарів¹². Аналізуючи ці матеріали, дослідники звертають увагу на характерні і незаперечні ознаки, що вказують на вільний стан гальських гончарів. Так, на епіграфічних штампах керамічних виробів здебільшого стоять імена кельтського або гало-римського походження, типові для вільнонароджених. Гальські гончарі підписували посуд власним ім'ям у називному відмінку і в жодному випадку ім'я місцевого майстра не супроводжувалося іншим, в родовому. Зауважимо, що штамп італійського гончара-раба складався з першої літери його імені та імені господаря в родовому відмінку. Вільне становище гончарів засвідчує також той факт, що, як показує аналіз штампів, вони могли переходити з майстерні в майстерню, а деякі з них одночасно працювали в двох-трьох різних майстернях¹³. У прикордонних районах Галії, в Рейнській області, гончарами часто ставали ветерани. За епіграфічними свідченнями вільний стан частини або і переважної більшості ремісників фіксується і в римських провінціях — Паннонії та Дакії¹⁴. Вже в II ст. н. е. гальська кераміка була добре відома на всій території Римської Імперії. В цей час експортні товари з Галії починають витіснити італійську продукцію. Велика частина імпортного посуду, знайденого в Паннонії, має південногальське походження, зокрема в Аквінкумі та Карнунтумі виявлений посуд виготовлений у відомому гончарному центрі в Лезу¹⁵.

Проте набагато важливішим, ніж поширення гальського керамічного імпорту, є зафіксований факт постійного переміщення в I—II ст. н. е. керамічних центрів Галії в північно-східні області, де на теренах сучасних Угорщини та Румунії йшли процеси утворення нових провінцій, Паннонії та Дакії. По-перше, римська армія була важливим споживачем керамічної продукції, отже гончарі просувалися слідом за римськими легіонами¹⁶. Характерно, що в Брігеціо набагато більша кількість terra sigillata південногальських зразків була знайдена не в цивільній, а у військовій частині міста¹⁷. По-друге, рух західних керамічних майстерень далі на схід був викликаний зростаючими потребами населення дунайських провінцій. Так, низка майстерень Паннонії у II ст. н. е. продукує посуд в традиціях гончарного виробництва південної Галії. Керамічна продукція інших осередків має яскравий відбиток місцевих кельто-іллірійських традицій. Саме таку кераміку виготовляли відкриті в Аквінкумі майстерні Паката і Ресата¹⁸. Археологічні матеріали фіксують просування гончарних центрів ще далі на схід, за межі Паннонії, на територію провінції Дакії. Так, гончарний осередок в Пороліссумі був заснований майстрами, що переселилися в Дакію з Нижньої Паннонії. Характерно, що на штампах керамічних виробів з Пороліссума позначені кельтські імена¹⁹. Очевидно, наслідком подальшого руху провінційноримських виробників кераміки, стало заснування гончарних центрів тепер вже за кордонами Імперії, на варварській території. Такі осередки були відкриті в Іголомі (Польща)²⁰, Блажиці-Богдановиці (Східна Словаччина)²¹, Берегшурани (кордон України та Угорщини)²². Очевидно, крім колективів гончарів переселялися і окремі майстри, які у варварських селищах починали виробляти продукцію. Адже гончар-ремісник не потребував перевезення складного устатку-

вання. Гончарський круг і горн для випалу кераміки він міг легко спорудити на новому місці виробництва.

Потрібно нагадати, що традиції мандрівних майстрів існували в різні часи і в інших ремісничих галузях. В якійсь мірі подібне явище простежено в період раннього середньовіччя, коли візантійські мандруючі майстри-ювеліри легко знімалися з місця в пошуках замовлень на свою продукцію і, як показують археологічні знахідки, досягали віддалених територій²³. Завдяки цьому, наприклад, художні стилі, створені в областях Подунав'я, поширилися на далеку варварську периферію²⁴.

Для римських ремісників на варварських землях відкривалися нові можливості. На думку К. Маєвського, ремісники, які оселилися на варварсько-римському пограниччі, могли мати заступництво місцевих племінних вождів або членів племінної верхівки, забезпечений збут своєї продукції, більш дешева робоча сила для допоміжних робіт, врешті були поза конкуренцією²⁵. Цікавим і, можливо, слушним є припущення Є. Кмецінського, що поблизу кордонів Імперії великі ремісничі осередки могли створюватися шляхом угоди римського підприємця з місцевим вождем. Далі, в глибоку варварську територію просувалися дрібні мандрівні ремісники, які тяжіли до осередків місцевих властителей²⁶.

Отже, все вищезазначене дозволяє стверджувати, що впровадження керамічного виробництва в середовище варварського світу Центральної та Східної Європи відбулося при безпосередній участі провінційних майстрів, якими і була принесена вся система знань та навичок гончарного ремесла, запозичена з подунайських провінцій.

Загальний занепад економічного життя в провінціях змушував ремісників шукати засоби виживання та ринки збуту своєї продукції не тільки за межами власної провінції, але й за кордонами держави. Вільний громадянський стан провінційних гончарів, існування в провінційному гончарстві стійкої тенденції до переміщення та створення нових майстерень на інших територіях, де була більш численна клієнтура стали необхідними передумовами цього процесу. Нарешті, соціально-економічний розвиток варварської людності на цей час досяг рівня, який зміг забезпечити новоприбулим гончарам розвиток і процвітання виробництва.

Гончарний посуд з'являється у виробництві та вжитку прикарпатського населення в той самий час, що і у різноплемінного та різноетнічного населення на величезних просторах Європи від Британії до Дніпра і Карпат, тобто не раніше кінця II ст. н. е., і набуває масового поширення в III ст. н. е.

Можна думати, що невеликі масштаби розкопок селищ культури карпатських курганів, є причиною невеликої кількості гончарних горнів, відкритих на Прикарпатті. Це гончарні печі в Голині та дві гончарні майстерні в Печеніжині. В археологічній літературі неодноразово згадувалася також гончарна піч з Нижнього Струтиня²⁷. При цьому автори посилалися на публікацію І. Коперницького, в якій йшлося про розкопки кургану на Нижньострутинському могильнику²⁸. Цікаво, що в публікації немає жодного слова про будь-яку гончарну піч. Проте, як можна здогадатися, вміщене на с. 196 зображення кургану і поховального вогнища в розрізі ввело в оману вищезгаданих авторів, які прийняли цей малюнок за зображення гончарної печі.

Гончарна піч в Голині була відкрита в 1924 р. при вибиранні глини для місцевої цегельні. Її дослідження і публікацію здобутих матеріалів здійснив львівський археолог Б. Януш²⁹. Від голинського горна, що мав круглу в плані форму, збереглася тільки нижня, заглиблена в землю, топкова камера. Вона була поділена на дві частини глинобитною стінкою, яка слугувала опорою глинобитній решітці з отворами, що перекривала топку. На жаль, в публікації не наведено жодних параметрів пам'ятки. Можна думати, що голинська піч не була поодиноким об'єктом, а належала до однокультурного селища. Однак ніяких відомостей щодо цього немає. Невдалою виявилася зроблена нами спроба під час археологічних розвідок у 1982 р. віднайти в Голині які-небудь сліди як самої печі, так і можливого поселення, оскільки в наш час ця територія щільно забудована.

Відкриття печенізьких горнів дало найбільш важливі матеріали для розуміння місця гончарного виробництва в господарській системі прикарпатського населення. Кожна з майстерень складалася із гончарного горна і заглибленого приміщення при ньому. Обидва горни належать до печей двоярусної конструкції з нижньою топковою і верхньою обпалювальною камерами. Верхні частини горнів не збе-

реглися. Натомість добре збережені нижні топкові камери мали круглу в плані форму. Їх діаметри становили 2,2 та 2,1 м. Вирізані в ґрунті розширені до верху стінки були обмащені глиною і обпалені. В горні № 1 простежено 3 шари обмазки. Залишки кількарзової глиняної підмазки виявлені й на черені топки. В центрі топкових камер обох горнів були споруджені глинобитні циліндричні стовпи діаметрами 0,4 та 0,5 м, висотою 0,5 м, які слугували опорою для череня-решітки обпалювальної камери. Вони також відігравали конструктивну роль при розподілі тепла, тобто так званого обтічника за О. О. Бобринським. Черень обпалювального блоку являв собою глинобитну плиту, діаметром 1,3 м, товщиною 0,16—0,20 м з продухами-отворами круглої форми діаметрами 0,08—0,1 м. В горні № 1 таких отворів було 13. В горні № 2 решітка була навмисне зруйнована в давнину ударами великих каменів, отже вдалося прослідкувати тільки 4 отвори на її закрайці. Як вже зазначалося, особливістю обох печенізьких горнів була наявність при них стаціонарних приміщень. Так, у горні № 1 вустя топки виходило в приміщення овальної в плані форми розмірами 3×4 м і глибиною 0,9 м від сучасної поверхні. Споруда мала злегка похилі донизу бокові стінки та обладнаний двома сходинками вхід, влаштований напроти отвору топки. Уздовж бокових стінок простежені сліди чотирьох вертикальних стовпів діаметрами 0,3—0,4 м, що підтримували перекриття. Робоче приміщення при другому горні мало неправильно-овальну в плані форму, витягнуту перпендикулярно до вустя печі. Розміри приміщення 5,8×3,3 м. Найбільша глибина споруди, якої вона досягла біля вустя топки, становила 1 м від сучасної поверхні. Простежено також 11 ям від стовпів, що підтримували перекриття, та сходинки спуску³⁰. Отже, носії культури карпатських курганів випалювали посуд як у горнах, де топкова камера була обладнана перегородкою, так і в горнах з центральним стовпом. Зауважимо, що в цілому горни обох типів мають територіальне розмежування. Проте Прикарпаття входить в область, що включає також Румунію, Молдову та Західну Україну, де присутні обидва типи гончарних горнів³¹.

Аналізуючи матеріали про гончарні горни Східної Європи О. О. Бобринський відносить обидва печенізькі горни до виробництва із розвинутою організаційною формою³². Про це свідчить ряд характерних ознак. По-перше, обпал керамічного посуду відбувався в спеціально побудованих для цього печах, тобто, за класифікацією О. О. Бобринського, в спеціалізованих теплотехнічних пристроях. По-друге, самі горни були обладнані тепло-, вітро- та вологозахисними пристроями. В наших кліматичних умовах тільки горни, захищені в такий спосіб, можуть працювати за будь-якої погоди. По-третє, відкриття стаціонарних приміщень при обох печенізьких горнах є незаперечним доказом існування постійного робочого місця гончара. Все це свідчить про те, що печенізьке гончарне виробництво було орієнтоване на цілорічну роботу. Важко переоцінити важливість цього висновку для реконструкції суспільно-економічних відносин карпатського населення. В соціальному аспекті є незаперечним, що в цьому випадку мова може йти про гончарство як ремесло, що виділилося в самостійну економічну галузь виробництва.

Отже, відкриття печенізьких горнів спростовує твердження М. Ю. Смішка, який вважав, що прикарпатські племена не досягли такого рівня суспільного розвитку, коли стає можливим виділення гончарного ремесла і воно було «лише підсобним заняттям общинника, тривалий час не виходило за рамки домашнього промислу»³³.

У кружальному керамічному комплексі культури карпатських курганів, як, до речі, і в черняхівському, помітний вплив кельтського гончарства, що перш за все проявляється в присутності форм, що нагадують чи наслідують взірці кельтського посуду. М. Ю. Смішко вважав комплекс, де траплявся такий посуд, хронологічно більш ранніми, оскільки вважав, що ці вироби є наслідком безпосереднього впливу кельтської культури³⁴. На час виходу роботи М. Ю. Смішка в науці ще не було спостережене явище так званого кельтського ренесансу. Мова йде про несподіване відродження давніх кельтських традицій, що стало помітним починаючи з другої половини III ст. н. е. в різних частинах Європи, і перш за все проявилось в керамічному виробництві. У статті, присвяченій цій проблемі, М. Б. Щукин зазначає, що явище кельтського ренесансу можна буде зрозуміти, якщо знайти пункти, де кельтські традиції могли б законсервуватися, щоб через 200 років знову поширитися в Європі³⁵. Насмілюсь зауважити, що такі пункти

добре відомі й знаходяться в римських провінціях, місцеве населення яких було кельтсько-ілірійським. Стійкість кельтських традицій, яка проявляється в гончарному ремеслі упродовж всієї галло-римської історії була тісно пов'язана з вільним громадянським станом ремісників – місцевих жителів провінцій, про що йшлося вище.

Отже, явище так званого кельтського ренесансу, тобто відродження давніх кельтських традицій, яке спостерігається в Європі в III ст., не в останню чергу, принаймні в керамічному виробництві, пов'язане з тією важливою роллю, яку відігравали кельтські гончарі у його становленні. Адже, саме в руках кельтських майстрів була зосереджена значна, якщо не більша, частина провінційного гончарства з притаманною йому стійкістю кельтських традицій, які різко підсилилися наприкінці II—III ст., проте, ніколи не переставали існувати в керамічному виробництві таких римських провінцій, як Галлія та Паннонія³⁶.

Археологічні матеріали свідчать, що кераміка вироблена на гончарному крузі дуже швидко входить у побут носіїв культури карпатських курганів і, очевидно, вже на самому початку IV ст. практично повністю витісняє ліпну. Так, з 20 курганів, досліджених в трьох могильниках поблизу с. Пилипи, тільки в № 6 та № 7 виявлено по одному уламку ліпної кераміки. Ліпна кераміка, навіть у вигляді перепалених фрагментів, відсутня в цілому ряді курганів на інших могильниках Прикарпаття (23 кургани з 99, за М. Ю. Смішком). Ліпні посудини в ролі приставок виявлені всього в 17 курганах. Ліпні посудини в ролі урн — усього в трьох випадках. Цікаво, що всі 3 кургани (№ 7, 8, 12), в яких урнами слугували ліпні посудини, виявлені на могильнику в Нижньому Струтині, найбільш ранній пам'ятці Прикарпаття. Отже, спостереження над керамічними комплексами культури карпатських курганів дозволяють відмітити протягом пізньоримського часу збільшення частки гончарного посуду і досить стрімке витіснення ліпних виробів.

Таке саме явище спостерігається і в Закарпатті. Як вже зазначалося вище, традиції кельтського ремісничого гончарства не знайшли прямого продовження на території Закарпаття в пізньоримський час. Непереконливими виглядають намагання В. Г. Котигорошка довести, що виробництво кружального посуду не припинялося тут з III—II ст. до н. е., безперервно розвиваючись аж до V ст. н. е.³⁷. Так, вже наприкінці II ст. н. е. керамічний комплекс пам'яток пшеворської культури, що поширюється на територію Українського Закарпаття та Східної Словаччини, демонструє повну відсутність кружального посуду. Жодної кружальної посудини немає в похованнях Арданово, Сваляви, Братова, що датуються кінцем II – першою половиною III ст.³⁸. Виразно переважає ліпний посуд в керамічному комплексі курганного могильника в Ізі. В цілому ряді курганів ранньої його частини (Іза II) кружальний посуд взагалі відсутній, а в інших — представлений в незначні кількості, при цьому всі без винятку урни є ліпними³⁹. Матеріали могильника Іза I, що, очевидно, є наступним етапом функціонування пам'ятки, хронологія якої, проте, не сягає пізніше III ст. н. е., теж демонструють кількісне переважання ліпного посуду над гончарним. За підрахунками В. Г. Котигорошка, тільки 39% знайденої тут кераміки належать гончарним виробам. При цьому потрібно зазначити, що в ряді курганів Іза I кружальна кераміка відсутня навіть у фрагментах, а з 42 виявлених в курганах урнових посудин тільки 6, тобто трохи більше 14%, є гончарними, а решта 36 — ліпними⁴⁰. Таке виразне переважання ліпного посуду над гончарним у хронологічно більш ранніх похованнях дає підстави вважати, що на ранній стадії пізньоримського періоду гончарний посуд тільки починає впроваджуватися в побут закарпатського населення.

Проте вже на могильнику в Солонцях, пам'ятці, що датується другою половиною IV — початком V ст., спостерігається значна перевага гончарного посуду. Тут знайдено 15265 уламків гончарної кераміки і тільки 979 — ліпної⁴¹. Більшість виявленого тут кружального посуду, очевидно, є продукцією відомого гончарного осередка Берегшурань-Берегово, який почав працювати наприкінці III ст. н. е.⁴². Тут, по обидві сторони кордону між Угорщиною та Україною, вздовж течії р. Миц, притоки р. Тиси, на ділянці близько 1 км відкрито понад 100 гончарних горнів⁴³.

Отже, можна констатувати, що, по-перше, в Закарпатті, як і на інших територіях Східної та Центральної Європи, виробництво кружального посуду почалося в пізньоримський час після хронологічної перерви і не мало безпосереднього зв'язку

з попереднім гончарством, що існувало в середовищі кельтів та кельто-дакійців на цій же території; по-друге, наявність протягом пізньоримського періоду поступального розвитку гончарного виробництва.

¹ *Smiszko M.* Kultury wczesnego okresu epoki zezarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej.— Lwów, 1932.— S. 125—154.— Tabl. VI, VII, VIII, 1—3; *Цигилик В. М.* Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери.— К., 1975.— С. 105—110; *Вакуленко Л. В.* Липицкая культура в свете раскопок у с. Завалье в Прикарпатье // Древности Юго-Запада СССР.— Кишинев, 1991.— С. 25.— Рис. 3:1—4, 7, 8; 5:1, 3, 5—7.

² *Бідзіля В. І.* Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери.— К., 1971.— С. 51

³ *Котигорошко В. Г.* Малокопанское городище на Закарпатье // СА.— 1984.— № 1.— С. 252—256.

⁴ *Wielowiejski J.* Produkcja rękodzielnicza // Pragistoria ziem Polskich.— Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1981.— Т. V.— С. 356—358.

⁵ *Бобринский А. А.* Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.).— М., 1991.— С. 91, 92; *Wielowiejski J.* Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970.— С. 237; *Смішко М. Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери.— К., 1960.— С. 138.

⁶ *Diaconu Gh.* Über diescheibegedrehte Keramikin der Sintana de Mures-Tschernjachow kultur // Dacia.— 1970.— Т. XIV.— С. 243—251; *Магомедов Б.* Вельбарские традиции в черняховской гончарной керамике // 20 lat archeologii w Masłomeczcu.— Lublin, 1998.— Т. II.— С. 143; *Dobrzanska H.* Osada z poznego okresu rzymskiego w Igolomi, woj. Krakowskie. Kraków, 1990.— Cz. II.— С. 112, 113.

⁷ *Баран В. Д.* Черняхівська культура.— К., 1981.— С. 97, 98; *Majewski K.* Problematika badan nad importami rzymskimi na ziemiach polskich // Archeologia.— 1949.— Т. 3.— С. 213; *Wielowiejski J.* Op. cit.— С. 237.

⁸ *Машкин Н. А.* История древнего Рима.— М., 1956.— С. 511; *Oliva P.* Pannonia and the onset of crisis in the Roman Empire.— Praha, 1962.— P. 362—365.

⁹ *Oliva P.*— Op. cit.— P. 321.

¹⁰ *Машкин Н. А.* История древнего Рима.— С. 511.

¹¹ *Штаерман Е. М.* Рабские коллегии и фамилии в период империи // ВДИ.— 1950.— № 3.— С. 72.

¹² *Wuilleumier P.* Inskriptions latines des Trois Gaules // XVII supplement a «Gallia».— Paris, 1963.

¹³ *Белова Н. Н.* Эпиграфические данные о характера труда в гончарном ремесле Римской Галлии в I—II вв. н. э. // ВДИ.— 1967.— № 1.— С. 80—82.

¹⁴ *Oliva P.*— Op. cit.— P. 205; *Колосовская Ю. К.* Паннония в I—III веках.— М., 1973.— С. 160; *Кругликова И. Б.* Дакция в эпоху римской оккупации.— М., 1955.— С. 93, 94.

¹⁵ *Juhasz Gy.* Die Aquincumer Niederlage der Terra-Sigillata-Fabricsen von Lezoux // AE.— 1936.— S. 113—116.

¹⁶ *Белова Н. Н.* Указ. соч.— С. 91.

¹⁷ *Oliva P.*— Op. cit.— P. 202.

¹⁸ *Ibidem.*— P. 197.

¹⁹ *Gudea N., Filip C.* Die Gestempelten Gefasse von Porolissum // Acta Musei Porolissensis.— 1997.— XXI.— С. 10—33.

²⁰ *Dobrzanska H.* Op. cit.— С. 20—26.

²¹ *Jurecko P.* Problematika tzv. sivej keramiky v dobe rimskey so zretelom na vysledku vyskumu na Vychodnom Slovensku // Historica Carpatica.— 1981.— № 12.— С. 169—209.

²² *Istvanovits E.* Some Data on the History of the Upper Tisza Region in the Roman Age // *Vychodoslovensky Pravek*.— 1993.— № 4.— S. 127—141; *Котигорошко В. Г.* Гончарное производство в Верхнем Потисье III в. до н. э.— IV в. н. э. // *Vychod. Pravek*.— 1993.— IV.— S. 143—156.

²³ *Werner J.* Die Fibeln der Sammlung Diegardt.— Berlin, 1961.— S. 7—9; *Bakka E.* On the Beginning of Salin's Style I in England.— Bergen, 1958.— P. 20, 28—30, 59; *Амброз А. К.* К происхождению Днепровских антропо-зооморфных фибул // *РА*.— 1993.— № 3.— С. 181—183.

²⁴ *Амброз А. К.* Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.) // *КСИА*.— Вып. 113.— 1968.— С. 20, 21; *Амброз А. К.* К происхождению Днепровских антропо-зооморфных фибул.— С. 181—183.

²⁵ *Majewski K.* Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich.— Wrocław, 1949.— S. 213.

²⁶ *Kmieciński J.* Osadnictwo słowiańskie i ceramika «siwa» na terenie Kujaw i ziemi łączyczej // *Dawna Kultura*.— 1955.— № 1.— S. 21.

²⁷ *Wielowiejski J.* Premiany gospodarczo-społeczne u ludności Południowej Polski w okresie różnolateńskim i rzymskim // *Mat. Star.*...— Т. VI.— 1960.— S. 108; *Брайчевська А. Т.* Найдавніші гончарні горни на східнослов'янських землях // *Нариси з історії техніки*.— К., 1956.— С. 148.

²⁸ *Kopernicki I.* Mogiła w Strutyniu Niżnim // *WA*.— 1923.— Sv. 8.— S. 194—197.

²⁹ *Janusz B.* Predhistoryczna pracownia garncarska w Holyniu pod Kaluszem.— Lwów, 1924.— S. 1—15.

³⁰ *Вакуленко Л. В.* Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.— К., 1977.— С. 95—97.

³¹ *Зильманович И. Д.* Гончарные печи Луки-Врублевцевкой // *КСИА*.— 1967.— Вып. 112.— С. 117.

³² *Бобринский А. А.* Указ. соч.— С. 70—85.

³³ *Смішко М. Ю.* Вказ. праця.— С. 139.

³⁴ Там само.— С. 87—98.

³⁵ *Шукин М. Б.* Черняховская культура и явление кельтского ренессанса (к постановке проблемы) // *КСИА*.— 1973.— Вып. 133.— С. 22.

³⁶ *Белова Н. Н.* Указ. соч.— С. 82, 83; *Oliva P.* Op. cit.— P. 194.

³⁷ *Котигорошко В. Г.* Гончарное производство в Верхнем Потисье ...— С. 155.

³⁸ *Kobal I. V.* Kultura przeworska na Ukrainie Zakarpackiej // *WA*.— 1997.— Т. LIII.— Z. 2.— S. 32—38, 43, 49, 50.

³⁹ *Смішко М. Ю.* Два курганні могильники в околицях с. Ізи Закарпатської області // *АП УРСР*.— 1952.— Т. 3.— С. 315—337; *Цигилик В. М.* Нові матеріали до вивчення культури карпатських курганів у Закарпатській області // *МДАПВ*.— 1962.— Вип. 4.— С. 77—79.

⁴⁰ *Котигорошко В. Г.* Итоги изучения могильника Иза в Закарпатье // *СА*.— 1980.— № 1.— С. 238, 242

⁴¹ *Котигорошко В. Г.* Жертвенник III—IV вв. н. э. у села Солонцы // *СА*.— 1987.— № 2.— С. 177.

⁴² *Istvánovits E.* Same data on the ethnical and chronological determination of the roman age population of the Upper Tisza region // *Acta Musei Porolissensis*.— 1997.— Nr. XXI. Zalau.— P. 727.

⁴³ *Istvánovits E.* Same data on the history of the Upper Tisza region in the roman age. (Príspevky k dejinám Szatmársko-Beregskej nížiny v dobe rímskej) // *Východ. Pravek*.— 1993.— IV.— P. 130; *Котигорошко В. Г.* Гончарное производство в Верхнем Потисье ...— С. 155.

ИСТОКИ ГОНЧАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА III—IV вв. н. э. В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

Становление и широкое распространение производства гончарной керамики в позднеимское время у варварских народов Европы произошло при прямом участии римских провинциальных гончаров.

Политический и экономический кризисы, разразившиеся в Римской Империи в III в. н.э. вызвали общий упадок экономической жизни в провинциях. Массовое разорение ремесленных мастерских, трудности перевозки товаров из-за опасностей на дорогах и дороговизны транспорта – все это заставило гончаров искать способы выживания и рынки сбыта за границами страны. Свободное гражданское состояние массы провинциальных гончаров, а также уже ранее существовавшая в провинциальном гончарстве стойкая тенденция к перемещению и созданию новых мастерских в областях, где была более многочисленная клиентура, создали необходимые условия для этого явления.

Наконец, социально-экономическое развитие варварского населения к этому времени достигло уровня, который обеспечивал высокое развитие керамического производства и массовый сбыт продукции.

L. V. Vakulenko

SOURCES OF POTTER MANUFACTURE III—IV CENTURY A. D. AT EAST EUROPE

The formation and wide spread of potting in the late Roman age by the Barbarian peoples of Europe took place with the direct assistance of Roman provincial potters.

The political and economic crisis that happened in the Roman Empire in the III century AD stimulated the general decline of economic life in provinces. The mass desolation of handicraft workshops and the difficulties in transportation of goods because of dangers on roads and a high cost of the transport made potters to look for the methods of survival and sales markets abroad. The free civil status of the mass of provincial potters and the steady tendency existed before in the provincial potting to travel and to create new workshops in the regions with numerous customers established the necessary conditions for this phenomenon. Finally, the social-economic development of the Barbarian population achieved, by this time, the level guaranteeing a high development of the potting and the mass sale of the production.

Одержано 25.03.99